

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

PRESSING QUESTIONS OF EFFICIENCY INCREASE OF BASIC PRINCIPLES REALIZATION OF THE ADMINISTRATIVE LEGAL PROCEEDING

Піпяк М.І.,

здобувач кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття посвячена розгляду стану реалізації принципів адміністративного процесу. Досліджені основні проблеми застосування принципів. Автор дає змістовні пропозиції до вирішення проблем ефективності реалізації основних принципів адміністративного судочинства.

Ключові слова: принцип, адміністративний процес, реалізація, ефективність, суд.

В статье рассматривается состояние реализации принципов административного процесса. Исследуются основные проблемы применения принципов. Автор дает содержательные предложения касательно решения проблем эффективности реализации основных принципов административного судопроизводства.

Ключевые слова: принцип, административный процесс, реализация, эффективность, суд.

The article is about consideration of realization of principles of administrative process. The basic problems of realization of principles are considered. An author gives clever suggestions in relation to the decision of problems of efficiency of realization of basic principles of the administrative legal proceeding.

Key words: principle, administrative process, realization, efficiency, court.

Постановка проблеми. Реформування та удосконалення адміністративного права та процесу неможливі без встановлення та реалізації їх принципів, як основних засад, які гармонічно поєднують індивідуальні, групові та громадські інтереси. Саме базуючись на чіткому застосуванні та реальній дії принципів, як основних положень, і повинна будуватись і розвиватись будь-яка галузь права.

Метою даної статті є пошук найбільш оптимальних шляхів реформування адміністративно-процесуального права, як способу удосконалення, та максимально широкої реалізації усіх продекларованих принципів адміністративного процесу. До цілей даної статті відносяться дослідження рівня ефективності законодавчо закріплених принципів адміністративного процесу та способів підвищення їх ефективності. Також однією з цілей цієї наукової праці являється формування обґрунтованих висновків та пропозицій щодо удосконалення чинного адміністративно-процесуального законодавства, яке б призвело до реальної реалізації усіх принципів адміністративного судочинства на практиці.

Стан дослідження. Частково поставлену проблему досліджував Ващук Я. В. у своїй науковій публікації «Проблеми розмежування адміністративної і кримінальної відповідальності щодо корупційних правопорушень». Ващук Я. В. у своїй праці розглянув застосування деяких принципів у адміністративному процесі. Також заслугоує уваги стаття Белкіна Л. М. «Ефективний захист прав юридичних та/або фізичних осіб як чинник визначення адміністративної судової юрисдикції». У своїй роботі Белкін Л. М. висвітлює дію на практиці деяких принципів, та рівень їх ефективності. Узагалі, вивченням та розв'язанням питання ефективної реалізації осно-

вних принципів адміністративного судочинства, займалися такі науковці, як: Мельник Р. С., Мурашин О. Г., Левченко К. Б., Гук Б. М., Музичук О. М., Гуржій А. В., Юринець Ю. Л., Закурін М. К., Сердюк Є. В. . Разом з тим на сьогодні немає такої наукової праці, яка б фундаментально досліджувала цю проблему, розглядаючи усі її аспекти, а не торкаючись тільки деяких.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, у юридичній науці існує багато визначень поняття «принцип права». Розглянемо декілька з них. Так, на думку С. С. Алексєєва, принципами права є «основні, вихідні положення, які юридично закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя». Окрему позицію займав Р. Дворкін, який визначив правовий принцип як «вимогу справедливості, неупередженості або іншого виміру моральності, цінності, які охоплюють усі міркування, що формують рішення суду і якими він керується при застосуванні норм права». Таке тлумачення принципу є можливим, але завузьким, таким, що охоплює лише одне з розумінь даної категорії. Деяко по-іншому визначено поняття «принцип» у контексті правових принципів у зарубіжних довідково-енциклопедичних джерелах. Серед таких джерел, як зазначає А. А. Пухтецька, можна виділити розуміння принципу як основоположної правди (істини), закону, доктрини або припущення. У межах цього підходу існують кілька тлумачень: а) принцип як загальне правило або стандарт; б) принцип як сукупність моральних та етичних стандартів» [1, с. 399].

У сучасній українській правовій доктрині щодо поняття принципу права існують різні підходи, які у своїй сукупності відображають складність, місткість, багатогранність категорії правового принци-

пу. Так, С. Д. Гусарев підтримує точку зору, згідно з якою, «основними принципами є основні засади, вихідні положення, які... відображають сутнісні властивості права» [2, с. 152]. У свою чергу, провівши ґрунтовне сучасне дослідження принципів права та розробивши новий теоретичний підхід до цієї категорії, А. М. Колодій визначив, що «принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими з сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально-значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [3, с. 584].

В. М. Селіванов абсолютно слушно підкреслює й інші, не менш важливі, ознаки принципів права, зазначаючи, що вони «не тільки пов'язують право з існуючими мораллю, культурою, економікою, ідеологією, політикою тощо, а й покликані забезпечувати єдність різних власне юридичних форм і процесів, правових ідеалів, ідей, концепцій, теорій, в яких виявляється політична сутність даного права як демократичного або, навпаки, тоталітарного» [4, с. 286].

Підсумувавши вищевикладені точки зору, можна зробити висновок, що принципи права – це вихідні керівні ідеї, які відображають закономірності розвитку суспільства, держави і права, які об'єктивно склалися, закладають основи правової системи, визначають характер, напрями реалізації правових норм, нормотворчий процес та регулювання правовідносин у державі.

Адміністративний процес, як і будь-яка інша, галузь права ґрунтується на системі принципів. Стаття 7 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 закріплює такі принципи: «Принципами здійснення правосуддя в адміністративних судах є: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 5) гласність і відкритість адміністративного процесу; 6) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду; 7) обов'язковість судових рішень.» На мою думку, перелік принципів адміністративного судочинства, який закріплено у вищевикладеній статті не є вичерпним. Суд має можливість напрацьовувати у практиці здійснення судочинства й інші сталі підходи, які можуть набути статусу принципів. Вони, зокрема, можуть бути виведені із завдань і спрямованості (духу) законодавства про адміністративне судочинство. «Неписаними», на мою думку, можна вважати принципи процесуальної економії, добросовісності суду й учасників процесу, пропорційності тощо. Разом з тим, я вважаю, що було б доцільно деякі з досі «неписаних», але реально діючих та необхідних на практиці, принципів адміністративного процесу закріпити законодавчо. Це б призвело до системного і повного їх застосування усією системою адміністративних судів, з однієї сторони та з іншої створило б можливості до притяг-

нення до відповідальності недобросовісних суддів за невиконання таких принципів.

Принципи адміністративного судочинства, що закріплені у кодексі адміністративного судочинства, є нормами прямої дії. Тобто, вони можуть застосовуватися безпосередньо і не обов'язково у сукупності з більш конкретною нормою, адже такої може й не бути.

Застосовуючи принцип адміністративного судочинства, недостатньо просто послатися на нього при вирішенні того чи іншого питання, оскільки тоді судові рішення і його мотивування не будуть зрозумілими для осіб, які не знають значення цього принципу. За наявності нормативного положення, що конкретизує принцип, його необхідно застосувати у судовому рішенні.

Особливість багатьох правил адміністративного процесу на сучасному етапі полягає у тому, що при їх формулюванні не було достатньої емпіричної бази. Подекуди вони стали результатом теоретичного моделювання, запозичень із зарубіжного адміністративного процесу і не пройшли до цього апробацію у національній судовій практиці щодо вирішення публічно-правових спорів. Незважаючи на всі добрі наміри законодавця, окремі положення кодексу адміністративного судочинства можуть не враховувати всіх нюансів відносин, що реально виникають на підставі цих норм. Тому кожного разу, застосовуючи положення кодексу, потрібно давати їм таке тлумачення, яке б випливало із завдання адміністративного судочинства та максимально відповідало змісту його принципів. На даному етапі розвитку української системи права можна стверджувати, про накопичення багатьох необхідних її структурних змін, зокрема в такій галузі права, як адміністративно-процесуальне. Це обумовлено, в першу чергу, збільшенням емпіричної бази та виникненням ряду проблем, що з'явилися на практиці при застосуванні діючого законодавства.

У разі якщо в кодексі адміністративного судочинства відсутнє конкретне положення для регулювання певних процесуальних відносин, тоді суд керується принципами адміністративного судочинства. При застосуванні принципу потрібно зазначити вимогу (правило), яка впливає з цього принципу і відповідно до якої необхідно вирішити питання. Таким чином, суд може виводити з принципу правила, які прямо не сформульовані у тексті кодексу адміністративного судочинства, але є логічним висновком зі змісту цього принципу. Разом з тим, на мою думку, обов'язком законодавця є нормативне закріплення бази таких накопичених правил, щодо положень, які прямо не вказані в адміністративно-процесуальному законодавстві, проте на практиці виникає необхідність їх застосування. Зрозуміло, що суддя буде застосовувати правило яке впливає із закріплених принципів адміністративного судочинства, але, разом з цим у судді залишається досить широке поле для суб'єктивного трактування кожного з принципів. Наслідком цього, на практиці часто виникає те, що один суд застосовує положення закону по одно-

му, інший по іншому. Вирішило б цю проблему та зняло б можливість для суб'єктивного трактування деяких правил суддею, зокрема, чітка регламентація усіх таких питань, що виникають на практиці, але їх врегулювання не передбачено діючими нормативно-правовими актами.

Узагалі, розгляд принципів адміністративно-процесуального права необхідно починати з аналізу доктринальних положень реформування як адміністративного права, так і процесу, які сьогодні переживають період активного розвитку. Важливим є те, що такий процес розробляється та досліджується крізь призму спрямованості держави на права кожної людини, опираючись на які і відбувається реформування.

У вітчизняній теорії адміністративного права найбільш влучно така демократична традиція розкрита В. Б. Авер'яновим, який вважав, що сьогочасне вітчизняне адміністративне право ще докорінно відрізняється від адміністративного права європейських країн за своїм «духом», за своєю ідеологією: в країнах Європи воно орієнтоване на забезпечення прав та інтересів людини, їх ефективний захист, а у нас – на задоволення потреб держави, державного управління (фактично – державного апарату). На противагу цьому пропонується в основу адміністративно-правової доктрини адміністративного права та процесу покласти «людиноцентристську» ідеологію, за якою держава має «служити» інтересам громади, тобто діяти на «благо людини» шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод й інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації – органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Відповідно до таких роздумів вчений пропонує переосмислити принципи науки адміністративного права до «людиноцентристської» теорії.

Першим принципом адміністративного процесу, закріпленого статтею 7 кодексу адміністративного судочинства від 06.07.2005 є принцип верховенства права. Принцип верховенства права є конституційним за статтею 8, але в ній не розкрито його розуміння. На слуху думку вчених, у силу домінування в країнах континентального права позитивізму принцип верховенства права має здебільшого вираз верховенства закону. Це було довгий час притаманно вітчизняному адміністративному праву. Прийняття кодексу адміністративного судочинства України дещо змінило це положення. У ньому проголошується, що суд у вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави; суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини. Саме реальне визнання прав людини пріоритетом при державному регулюванні та застосуванні норм права, являється ціллю початих в Україні реформ адміністративного та адміністративно-процесуального права. Законодавче закріплення принципу верховенства права Конституцією України та кодексом адміністративного судочинства

являється одним із перших кроків на цьому шляху. Важливим та необхідним для успішного завершення початих реформ є потреба в створенні реальних механізмів забезпечення принципу верховенства права на практиці у всіх сферах життя. Створювати такий механізм, на мою думку, необхідно детально проаналізувавши існуючу емпіричну базу та застосовуючи розвинених демократичних зарубіжних країн.

З урахуванням вищевикладеного, принцип верховенства права означає, що органи виконавчої влади визначають право як найвищу цінність, яка забезпечує права і свободи людини і громадянина.

Принцип законності в праві є похідним від принципу верховенства права і не повинен йому суперечити. Ідея верховенства закону – фундаментальна складова принципу законності, підґрунтя існування правової держави, діяльності її органів. Це означає, що:

1) суб'єкти публічної адміністрації зобов'язані при здійсненні будь-яких дій суворо дотримуватись законодавства України, діяти виключно відповідно до другої формули правового регулювання «заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом», що знайшло своє відображення у ст. 6 Конституції України: «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» та ст. 19 : «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

2) забезпечення дотримання законодавства всіма невідомими фізичними та юридичними особами, при цьому фізичні особи, які не мають спеціального публічного статусу, мають право діяти відповідно до першої формули правового регулювання «дозволене все, крім того, що прямо заборонено в законі», що є закріпленим зокрема у ст. 23 Конституції України: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості»;

3) суворе дотримання суб'єктами публічної адміністрації адміністративних процедур і правил юридичної техніки;

4) прийняття органами виконавчої влади та місцевого самоврядування всіх дозволених законодавством засобів щодо забезпечення попередження та припинення протиправних посягань на права, свободи та законні публічні інтереси фізичних і юридичних осіб, невідворотності притягнення винних у скоєнні правопорушення до юридичної відповідальності та відновлення порушених прав і свобод.

Здійснюючи порівняльний аналіз принципів «верховенства права» і «законності» можна дійти таких висновків:

- по-перше, фізичні особи, які не мають владного чи спеціального статусу, можуть користуватись в адміністративно-правових відносинах принципом вер-

ховенства права, відповідно до якого мають право виходити за межі дозволів формально діючого законодавства. Головне щоб при цьому не порушувались заборонні норми права та права й свободи інших фізичних та юридичних осіб;

- по-друге, суб'єкти публічної адміністрації мають чітко діяти у межах законодавства України. Іншими словами, суворо дотримуватись принципу «законності» без права виходу за межі формально встановленої компетенції, за винятком безпосереднього та невідкладного захисту життя і здоров'я людини [5, с. 64-65].

Ще одним не менш важливим принципом для будь-якої демократичної країни є принцип змагальності рівноправних сторін у судовому процесі. Змагальність полягає у процесі доведення перед судом особами, які беруть участь у справі, своєї позиції у справі (вимог та заперечень). Змагальність реалізується передусім через доказування, тобто підтвердження сторонами обставин, на які вони посилаються для обґрунтування своїх вимог чи заперечень, доказами. Адже саме сторонам найкраще відомі обставини у справі, саме вони найкраще знають, якими доказами ці обставини можна підтвердити.

Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Особливість адміністративного судочинства у тому, що обставини в адміністративній справі суд може встановлювати на підставі не лише доказів, зібраних сторонами або за їхньою ініціативою, а й доказів, зібраних судом з власної ініціативи. Для доведення своєї позиції перед судом особи, які беруть участь у справі, наділені рівними процесуальними можливостями. За загальним правилом, виходячи з принципу змагальності, сторони повинні доводити ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. Специфіка доказування в адміністративному судочинстві полягає у тому, що у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доведення правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову. Тобто в адміністративних справах запроваджено презумпцію вини відповідача-суб'єкта владних повноважень.

Особливість адміністративного судочинства, на відміну від цивільного судочинства, щодо забезпечення змагальності полягає у більш активній ролі суду. На суд покладено обов'язок вживати передбачені законом заходи, необхідні для всебічного і повного з'ясування обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. По-перше, це дає змогу врівноважити можливості людини, яка зазвичай необізнана у тонкощах юриспруденції, і суб'єкта владних повноважень, а по-друге, предмет публічно-правового спору найчастіше стосується публічних інтересів – тобто інтересів широкого кола осіб. Суд повинен дослідити як судові рішення може вплинути на ці інтереси, а

не лише на інтереси осіб, які беруть участь у справі.

Разом з тим, як показує сучасна практика адміністративного судочинства, в Україні часто принцип змагальності порушується. Обумовлюється це, як правило, упередженістю судді. Для уникнення таких випадків необхідно внести зміни, в першу чергу, в чинне адміністративно-процесуальне законодавство. Створення спеціального механізму, який унеможливив би випадків за яких суддя міг би вплинути на реалізацію принципу змагальності у судовому процесі, вирішило б цю проблему. Також, необхідно внести зміни у діюче кримінально-процесуальне та кримінальне законодавство, по типу ряду держав з англосаксонськими правовими системами, в яких значно спрощений порядок притягнення до кримінальної відповідальності суддів за порушення процесуального законодавства.

Ще один принцип, який не можна не розглянути, в рамках досліджуваної теми є принципи диспозитивності. Класичний принцип диспозитивності покладає на суд обов'язок вирішувати лише ті питання, про вирішення яких його просять сторони у справі (учасники спірних правовідносин). Суд позбавлений можливості ініціювати судові провадження, інакше він перетворився б з органу правосуддя у контролюючий орган. За загальним правилом, як і в цивільному судочинстві, адміністративний суд вирішує лише ті вимоги по суті спору, про вирішення яких клопочуть сторони, і він не повинен виходити за межі цих вимог. Інакше кажучи, суд зв'язаний предметом і розміром заявлених вимог. Суд розглядає адміністративні справи не інакше, як за позовною заявою, поданою відповідно до кодексу адміністративного судочинства, і не може виходити за межі позовних вимог.

Але, на відміну від цивільного судочинства, правила адміністративного судочинства допускають випадок, коли суд може, навіть зобов'язаний, вийти за межі вимог адміністративного позову. Це потрібно, якщо спосіб захисту, який пропонує позивач, є недостатнім для повного захисту його прав, свобод та інтересів. Суд може вийти за межі позовних вимог лише в разі, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять.

Наприклад, позивач звертається з вимогою визнати незаконним положення нормативно-правового акта міністерства, яким порушується його суб'єктивне право. Виходячи з принципу диспозитивності, адміністративний суд начебто не повинен перевіряти нормативно-правовий акт поза межами позовних вимог. Однак, здійснюючи системний аналіз положень правового акту, адміністративний суд може дійти висновку, що порушення права позивача зумовлене не лише тим положенням нормативно-правового акта, на незаконності якого наполягає позивач, а й низкою інших положень цього акта або й іншим актом. Тому для повноти захисту права, яке відстоює позивач, суд повинен вийти за межі позовних вимог. Водночас суд не може визнавати нормативно-правовий акт чи його положення незаконними, якщо вони не порушують права позивача.

Якщо у процесі розгляду справи щодо нормативно-правового акта виявлено незаконність або невідповідність правовому акту вищої юридичної сили інших правових актів чи їхніх окремих положень, крім тих, щодо яких відкрито провадження в адміністративній справі та які впливають на прийняття постанови у справі, суд визнає такі акти чи їхні окремі положення незаконними або такими, що не відповідають правовому акту вищої юридичної сили.

Відповідно до принципу диспозитивності сторони вільно розпоряджаються своїми правами щодо предмету спору. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених кодексом адміністративного судочинства. Такими правами є насамперед: 1) право на звернення до суду за захистом; 2) право змінити свої вимоги або відмовитися від них; 3) право визнати вимоги іншої сторони або не визнавати їх; 4) право за взаємною згодою припинити спір (примиритися). Ці права, виходячи зі змісту диспозитивності, одержали назву «диспозитивні права».

Диспозитивність в адміністративному судочинстві дещо обмежена і підконтрольна судові. Високий ступінь втручання суду обумовлений публічним характером спорів, підсудних адміністративним судам, який полягає, зокрема, у тому, що результати їхнього вирішення можуть мати значення не лише для сторін, а для широкого кола осіб. Крім того, однією зі сторін в адміністративному процесі зазвичай виступає людина, не обізнана у тонкощах юриспруденції. Вона не завжди може розуміти правове значення своїх дій та наскільки вони відповідають її інтересам. Тому реалізація диспозитивних прав в адміністративному судочинстві перебуває під контролем суду.

Так, суд не може прийняти відмову позивача від адміністративного позову, визнання адміністративного позову відповідачем, відмову стягувача від примусового виконання, а також визнати умови примирення сторін чи мирової угоди між учасниками виконавчого провадження в адміністративній справі, якщо внаслідок цього будуть порушені норми права або чийсь прав, свободи чи інтереси. Інакше кажучи,

відповідальність за правомірність цих дій в адміністративному судочинстві покладена на суд, а не на сторони, як це прийнято у цивільному судочинстві.

На практиці принцип диспозитивності дуже рідко порушується. Обумовлюється це, у першу чергу, достатньо регламентованим процесуальним законодавством, яке практично не залишає поля для можливого відхилення від його застосування. Разом з тим, необхідно зауважити і пам'ятати, що постійне реформування адміністративно-процесуального законодавства і права як окремих галузей права загалом, вимагає належного і відповідного реформування положень щодо забезпечення принципу диспозитивності зокрема.

Висновки. Висновком вищевикладеного, на мою думку, потрібно вважати, у першу чергу, необхідність законодавчого закріплення часто діючих та необхідних на практиці, але ніде нормативно не регламентованих принципів. До таких, так званих «неписаних» принципів, можна віднести принципи процесуальної економії, пропорційності, добросовісності суду й учасників процесу. Також не можна покладатися при вирішенні деяких процесуальних питань, регламентація яких відсутня у законодавстві, виключно на застосування принципів, виходячи з яких судді і виводять правила по яким вирішують питання врегулювання процесуальних відносин. Часто це призводить до того, що одні судді застосовують принцип по одному, інші по іншому. Зняло б таку можливість для суб'єктивного трактування деяких принципів суддею, зокрема чітке законодавче закріплення усіх процесуальних питань, що часто виникають на практиці, але їх врегулювання не передбачено діючими нормативно-правовими актами. Також необхідним фактором для реальної дії усіх продекларованих принципів адміністративного судочинства повинна стати більш сувора відповідальність за їх порушення як судді, так і інших учасників судового процесу. Загалом, питання даної статті потребує широкого дисертаційного дослідження, та напрацювання цілого ряду пропозицій щодо структурних реформ адміністративного, адміністративно-процесуального та кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративно-процесуальное право : курс лекций / под ред. проф. И. Ш. Кисляханова. – М. : ЮНИТА-ДАНА, 2004. – 399 с.
2. Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство : навч. посіб. / Т. О. Коломоець, Г. Ю. Гулевська, Р. В. Сінельнік, І. О. Сквірський; за заг. ред. Т. О. Коломоець, Г. Ю. Гулевської. – К. : Істина, 2007. – 152 с.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Р. А. Калюжний [та ін.]; відповід. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1. – 584 с.
4. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підручник для ВНЗ / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 286 с.
5. Адміністративне право України : навчальний посібник : [у 2-х томах] / [Галуцько В. В., Олєфір В. І., Пихтін М. П. та ін]; за заг. ред. В. В. Галуцько. – Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня» 2011. – Т. 1 : Загальне адміністративне право. – 320 с.